

Adela Ptičar

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Jurjevska 31/1a, HR-10000 Zagreb

HRVATSKA SASTAVNICA U ŠKOLSKOM HRVATSKO-NJEMAČKOM RJEČNIKU IZ 1815. GODINE

Kroatisch Deutsches Wörterbuch zum Nutzen der Gränz Schuljugend von einem Schulfreunde herausgegeben posve je nepoznat školski rječnik tiskan anonimno u Karlovcu 1815. godine. Na osamdeset stranica dvostupačnoga teksta rječnička je građa podijeljena u dvadesetak skupina po semantičkim i gramatičkim kriterijima; na kraju je i kratak konverzacijski priručnik s osam razgovora. Rječnik je čakavsko-štokavski, s vrlo malo kajkavskih elemenata na leksičkoj razini, a tiskan je tzv. »slavonskom grafijom«. Jezično je vrlo zanimljiv jer sadrži dosta novih riječi kojima se imenuju suvremene pojave i predmeti pa bi ga svakako trebalo uvrstiti u korpus nekoga budućega povijesnoga rječnika.

Jedan posve nepoznat dvojezični rječnik¹ tiskan je u Karlovcu (Karlstadt) 1815. godine samo pod njemačkim naslovom *Kroatisch Deutsches Wörterbuch zum Nutzen der Gränz Schuljugend von einem Schulfreunde herausgegeben*. Autor je, kako iz naslova vidimo, ostao anonimno, a rječnik je bio namijenjen učenicima u Hrvatskoj krajini. Pripada manjim rječnicima i ima osamdeset stranica dvostupačnoga teksta, dvije stranice kazala i čak osam stranica pregleda tiskarskih grešaka jer ih je u njemu mnogo, uglavnom u njemačkome dijelu.

Rječnička je građa podijeljena u dvadeset i sedam skupina po semantičkim i gramatičkim kriterijima. Imenice i glagoli donose se po semantičkim gnijezdima: *Od Boga, i od dobrih i zlih duhov; Od zakona i od službe božje; Od vrimena i od blagdanov; Od svita i elemenata; Od ruda, novaca i drugih materija; Od čovika, od njegovih kotrigov, i od gibanjih duše; Od nesvršenostih i betegov; Od pripečenjih i događajev; Od rodbine; Od živadi, od tica i od riba; Od kuće i njezinih delih i od pokućstva; Od stolnih, kuhinskih i pivničkih stvari; Od odiće; Od meštija; Od vrimenoriči koje gibanje tela pokazuju; Od vrimenoriči koje k nauku služe* itd. Slijede pridjevi i prilozi, zatim poslovice, a na kraju je kratak konverzacijski priručnik s osam

¹ Ne navodi ga ni jedna bibliografija, a pronađen je u knjižnici Hrvatskoga školskoga muzeja.

razgovora (*Među dvima prijatelji; Među jednim naučiteljom i njegovim đakom; Od nimškoga jezika; Pitati za koga; Od pisanja; Od vrimena; Među jednom gospojom i divojkom od nimškoga jezika; Od odlaska*). Takva je koncepcija bila posve uobičajena u leksikografiji toga vremena, pa sličan raspored građe imaju i nesamostalni rječnici u preradama Alvaresove gramatike, npr. *Syllabus vocabulorum* iz 1726. godine ili Mikloušićev *Syllabus* iz 1796. Tako je i u gramatikama slavonskih gramatičara, Tadijanovića, Relkovića i objema Lanosovićevima, a i u nekima kajkavskima, npr. *Nemškoj gramatici* iz 1772., Szent-Martonijevoj iz 1783., ili Kornigovoj iz 1795.

Rječnik je vrlo dosljedno tiskan tzv. slavonskom grafijom, dakle onom što je prihvaćena u Slavoniji, osobito od sedamdesetih godina 18. stoljeća, a kojom su tiskani svi udžbenici objavljavani u Budimu, ali i ostali priručnici, djela lijepe književnosti i Katančićeva *Biblija*. Osnovne su razlike te grafije prema suvremenoj: cs = č, ch = ć, cx = dž, gj = đ (etimološki), er = slogotvorni r, sh = š, x = ž. Takva su grafijska rješenja i u *Kroatisch-Deutsches Wörterbuchu*, samo u njemu zbog njegove dijalektne osnovice nema fonema /dž/. Nije nimalo neobično što se u Karlovcu tiska knjiga tzv. slavonskom grafijom, jer ona je prestižna sve do preporoda, pa se tako tiskaju i neki drugi priručnici za dio Primorja i njegova zaleđa pod Habsburškom Monarhijom, npr. *Upućenje k lipopisanju*², u Ljubljani 1785.

Dijalektološka su istraživanja pokazala da je upravo karlovačko područje čakavsko-kajkavsko-štokavska tromeđa. Sam grad Karlovac prilično je rijetka mješavina strukturno različitih dijalekata koji u općoj dijalektološkoj klasifikaciji pripadaju svim našim trima narječjima. Na primarno čakavsku osnovu naneseni su mnogobrojni kajkavski elementi, a također i štokavski koje donose doseljenici već u 18. stoljeću.

Takvo se stanje dijelom ogleda i u našem rječniku. Ponajprije treba reći da su u njemu podjednako izražene sastavnice čakavska i štokavska, a kajkavska je najslabije zastupljena i očituje se samo s nekoliko primjera na leksičkoj razini (*coprija, copršnjak, copršnjica* 22, *horkuš* 73, *komaj* 59, *horvatski*³ 61, *nigdar* 52). Prema dijalektološkim istraživanjima iz druge polovice 20. stoljeća na području čakavsko-kajkavskih ikavsko-ekavskih govora, dakle oko stotinu i pedeset godina nakon tiskanja toga hrvatsko-njemačkoga rječnika, upravo su kajkavske osobine nadvladale ostale.

Spomenut ćemo neke čakavske osobine na fonološkoj razini. To je ikavsko-ekavski refleks jata s dosta iznimaka od Jakubinskij–Meyerove zakonito-

² ANLEITUNG ZUM SCHÖNSCHREIBEN, NEBST VORANGESETZTEM ERSTEN THEILE DER DEUTSCHEN SPRACHLEHRE ZUM GEBRAUCHE DER NATIONALSCHULEN / UPUTJENJE K' LIPOPISANJU, SKUPA PREPOSTAVNIM PËRVIM DËLLOM NAUKA NIMSHKOGA JEZIKA ZA POTRIBU NARODNIH SHKËL. 1785. Lai-bach.

³ U nazivu jezika.

sti. Ikavski su tako primjeri *crivo* 14, *dite* 60, *lipota* 23, *pivac* 23, *sime* 59, *sinica* 24, *višala* 23, ekavski *bled* 57, *del* 7, *koleno* 14, *len* 57, *lenost* 20, *les* 17, *leto* 10, *praded* 19, *pesak* 12, *testo* 29, *zdela* 27, a iznimke su *izpovid* 8, *litos* 59, *pina* 12, *srida* 10, *vira* 8, *vitar* 11. Refleks slogotvornoga /g/ kao ar (*carква* 8, *martvo* 8, *targatba* 10, *garlo* 13, *karv* 14) češći je nego štokavski /g/ (obrove 13, *hrbat* 14, *prst* 14, *dvoa* 28), ali ima i dvojnih likova, recimo *smart*–*smrt* 8, *hardav*–*hrđa* 13, *sarditi*–*rasrditi* 52, *sarca*–*srca* 77, 61. U rječniku uopće nije potvrđen fonem /dž/, pa je *naranža* 30, *žakljari* 40, *žep* 32, *žigarica* 14. Dosljedno se čuva fonema /h/ (*hudi* 7, *harzati* 54, *hodati* 49; *zihati* 54, *kuhati* 56, *drhtati* 56, *žuhko* 57; *strah* 15, *siromah* 44, *tih* 58), osim nekoliko pojedinačnih slučajeva, uglavnom u štokavskim poslovicama (*lače* 32, *aljina* 63, *ora* 64, *ramlje* 64).

Fonem je /đ/ redovit (*đubriti* 50, *đubar* 61⁵, *hrđa* 13, *presadiovati* 50⁶), samo je jednom /j/ u *mlaj* 12 ('mjesec mlad'). Nema slučajeva nerazlikovanja fonema /č/ i /ć/. Redovito je *gdi*, samo je jednom *kadi* 73. Puna je vokalizacija potvrđena u još dva primjera, *Vazam* 11 i *malinac* 28. Dvojnosti poput *došal*–*došao*, *žal mi je* – *žao mi je* nalaze se čak i redak ispod retka, ali su štokavske realizacije rjeđe.

Zamjenica *ča* ne nalazi se u tekstu ni samostalno ni u prijedložnim svezama, nego je samo *što*. Kontaktni su sinonimi kao stalno mjesto naše povijesne leksikografije vrlo česti, npr. *Uskars*–*Vazam* 11, *škare*–*nožice* 26, *taviol*–*salvet* 27, *zelje*–*kupus* 28, *čarape*–*bičve* 29, *mostarda*–*gorušica* 29, *octika*–*kvasina* 29, *benevreci*–*lače* 32, *kopče*–*spone* 32, *kurdele*–*trački* 32, *rećine*–*mendušice* 32, *buča*–*misirača* 37, *zastava*–*barjak* 43, *pajdašica*–*drugarica* 45, *delati*–*raditi* 50, *bedast*–*munjen* 60 itd., čak i u širem kontekstu od leksema, npr.: *Kako stekal, tako rastekal, kako došlo tako prošlo* 61.

Popunjavanje leksika jedna je od bitnih značajki standardizacije u 18. stoljeću (a tome razdoblju pripadaju i djela 19. stoljeća do preporoda). Uzmemo li u ruke bilo koji udžbenik, priručnik ili kakav posve malen rječnik, naći ćemo mnogo riječi iz vrlo različitih područja koje do tada nisu zabilježene. Kako se takva djela javljaju u drugoj polovici 18. stoljeća, koje leksikografski (a i jezično) poznamo samo prema istraživanjima lijepje književnosti, naša je slika prilično iskrivljena. Stoga bi za dataciju riječi koje označavaju mnoge suvremene pojmove bilo nužno proučiti upravo to razdoblje. Tako i rječnik o kojemu govorimo ima dosta novih riječi. Evo nekih⁷: *barsa* 44 ('vrsta fine tkanine')⁸, *bodalica* 42 ('bajunet'), *dvojsidalica* 26 ('dvosjed, kanape'), *futrola* 32 ('uložnica,

⁴ Tada je grafija *er*.

⁵ Grafija *gj*.

⁶ Grafija *dj*.

⁷ Kontrolni su izvori za potvrđenost neke riječi bili *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* i *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*.

⁸ Potvrđeno *barsun*, *baršon*, *baršum* i *baršun*.

navlaka, etui⁹), *horkuš* 73 ('arak'), *kafetarija* 38 ('kavana')¹⁰, *krivoprisežnost* 22¹¹ ('krivokletstvo'), *ležnica* 43 ('logor')¹², *mostarda* 29 (uz sinonim *gorušica*) ('slačica, senf')¹³, *neumitnost* 49 ('neizbježnost'), *oneznanost* 17 ('nesvjestica'), *orižje* 30 ('riža')¹⁴, *peročnjak* 34 ('nož na pero'), *poljivača* 38 ('kanta za zalijevanje'), *putokaznik* 46 ('kompas'), *redalica* 34 ('ravnalno'), *sagar* 40 ('onaj koji radi sagove'), *sipalo* 40 ('pijesak za posušivanje tinte'), *sipaljka* 34 ('posudica s rupičastim poklopcem za pijesak za posušivanje tinte'), *složnoglasnik* 40 ('glazbenik'), *spinjača* 30 ('špinat')¹⁵, *tintnjača*¹⁶ 34 ('posudica za tintu'), *umitnost* 49 ('ono što se može izbjeći'), *urezitelj* 40 ('graver'), *zapisanac* 41 ('novak'), *zvezda repnjača* 12 ('zvijezda repatica, komet')¹⁷. Autor je neke riječi preuzeo od Stullija, čije je *Rječosložje* izašlo 1806. godine: *bisernik* 40 ('draguljar'), *glumar* 40 ('glumac'), *jelito* 29 ('djevenica'), *kipotvornik* 40 ('kipar'), *nahlad* 17 ('prehlada'), *povrtlje* 29 ('povrće'), a očito se služio i drugim rječnicima jer ima i riječi potvrđenih samo u rječnicima, dok ih u nerječničkim izvorima do toga vremena nema: *drovница* 25 ('ostava za drva'), *pekarnica* 38 ('prostor u kojemu se peče ili prodaje kruh'), *pivničar* 39 ('konobar'), *taracar* 40 ('onaj koji što opločava'). Neke su riječi prvi put potvrđene u tom rječniku, npr. *koraba* 29 ('vrsta povrća')¹⁸, *kafetarija*¹⁹ 38 ('kavana') ili *vanjkušnica*²⁰ 26 ('jastučnica') itd. Poznavao je i Starčevićovu gramatiku, jer za glagol ima *vremenorič* 49–53, jezikoslovni naziv koji je Starčević načinio samo tri godine prije izlaska toga školskoga rječnika.

I taj je rječnik tipičan primjer odnosa hrvatskih pisaca (u najširem značenju) prema međudijalektnom miješanju: takvu hibridnost nisu smatrali nečim nepoželjnim, nego su međudijalektne interferencije pojava koja prati hrvatsku pisanu riječ od njezinih početaka. Ta je tradicija imala predstavnike u svim tri ma hrvatskim idiomima: od hrvatskih glagoljaša, preko Kašića, Mikalje, Vitezovića, pripadnika ozaljskoga kruga, Muliha, slavonskih pisaca 18. stoljeća i još mnogih drugih sve do danas. Svijest o tronarječnoj osnovici hrvatskoga jezika, o tome da upravo ta tri narječja, a ne neka druga, čine hrvatski jezik, postojala je vrlo rano u hrvatskih pisaca: nalazimo je i u tome djelu.

⁹ U 18. stoljeću jedna potvrda za *futrol*.

¹⁰ Prema *Akademijinu rječniku* prva je suvremena potvrda iz Dubrovnika.

¹¹ Ima i *krivoprisežnik*, što je potvrđeno prije toga rječnika još 1506., a potom tek u *Juridisch-politische Terminologie* 1853.

¹² Za njemački vojni termin *Lager*.

¹³ Potvrđeno *muštarda*.

¹⁴ Potvrđeno *oriz*, *oriza* i *oriž*.

¹⁵ U liku *špinac* samo Habelčić i Belostenec.

¹⁶ *Tintarnica* potvrđeno 1858.

Literatura

- Cuvaj, Antun. 1910, 1911. *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. 1 i 2. Zagreb.
- Finka, Božidar. 1973. Naputak za ispitivanje i obrađivanje čakavskih govora. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 3, 5–76.
- Finka, Božidar, Milan Moguš. 1981. Karta čakavskoga narječja. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5, 49–58.
- Finka, Božidar, Antun Šojat. Karlovački govor. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 3, 77–150.
- Kajkavski rječnik* 1–8—. 1984–2000—. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti / Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za jezik IFF / Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Moguš, Milan. 1977. *Čakavsko narječje: Fonologija*, Zagreb : Školska knjiga.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–XXIII. 1881–1976. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Ptičar, Adela. 1990. Hrvatski aneksni rječnici u 18. stoljeću. *Rasprave Zavoda za jezik* 16, 223–227.

Croatian-German school dictionary from 1815

Summary

Kroatisch Deutsches Wörterbuch zum Nutzen der Gränz Schuljugend von einem Schulfreunde herausgegeben is a completely unknown school dictionary printed anonymously in Karlovac in 1815. It contains 80 pages of text in two columns with the corpus divided into twenty-odd groups following semantic and grammatical criteria; at the end of the dictionary there is a short conversation reference book with eight conversations. The dictionary is čakavian-štokavian, with few kajkavian elements on the lexical level, printed in so-called “Slavonian graphics”. It is linguistically interesting as it contains a lot of new words which reflect current events and things. Therefore, it should be included into corpus of a future historical dictionary.

Ključne riječi: povijesni rječnik, hrvatsko-njemački rječnik, školski rječnik, slavonska grafija

Key words: historical dictionary, Croatian-German dictionary, school dictionary, Slavonian graphics